

І. М. Квеляшвілі, начальник відділу митних платежів Дніпропетровської митниці, здобувач Академії митної служби України

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ БАЗОВИХ ПОНЯТЬ

У статті розглядається структура системи національної безпеки держави, визначаються базові поняття: “національна безпека”, “національні інтереси”, “державна безпека”, “система національної безпеки”, аналізуються організаційно-правові засади функціонування системи національної безпеки в сучасному українському суспільстві.

В статье рассматривается структура системы национальной безопасности государства, определяются базовые понятия: “национальная безопасность”, “национальные интересы”, “государственная безопасность”, “система национальной безопасности”, анализируются организационно-правовые основы функционирования системы национальной безопасности в современном украинском обществе.

In this article the structure of national defense system are viewed, the base conceptions as “national defense”, “national interests”, “state defense”, national defense system” are defined, organizational and legal bases of national defense system functioning in modern Ukrainian society are analyzed.

Ключові слова. Національна безпека, національні інтереси, державна політика, концепція, теорія, поняття.

Вступ. Інтенсивне наростання загроз у багатьох сферах життєдіяльності особи, суспільства й держави підтверджує необхідність розвитку теорії національної безпеки, яка б стала основою Концепції національної безпеки в Україні. Але одночасно спостерігається тенденція зростання складності системи управління національною безпекою. Вона перебуває у стадії глибокої трансформації і, з одного боку, набуває багаторівневого, багатоцільового, ієрархічного характеру, а з іншого – потребує розробки нових підходів і методів для забезпечення функцій ефективного передбачення, прогнозування, планування, побудови сценаріїв розвитку тощо.

Аналізу останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділенню не вирішених раніше частин загальної проблеми присвячується дана стаття. Концепція національної безпеки почала свій розвиток з концепції національного інтересу. Теоретиками національного інтересу стали такі зарубіжні науковці, як Р. Арон, Ф. Брайар, Ч. Бірд, Р. Дебре, Ж.-Б. Дюрозель, Дж. Кеннан, У. Ліппман, Г. Моргенгау, Р. Нібур, Дж. Розенау, К. Уолтц, Е. Фернісс та інші. Проблема національних інтересів не залишилася поза увагою російських та українських науковців. Окремі аспекти співвідношення національної безпеки та національних інтересів розглянуто у працях О. Бабича-Деканя, О. М. Гончаренка, О. П. Дзьобаня, Н. П. Злепко, М. В. Ільїна, Г. Крючкова, В. Ліпкана, Ф. Медведя, Б. В. Межуєва, І. М. Петріва, М. А. Предборського, О. Романова, Г. Ситника тощо.

© **І. М. Квеляшвілі, 2009**

Методологічні проблеми дослідження безпеки розглядаються у працях В. Ю. Богдановича та О. Я. Маначинського, А. В. Возженікова, А. В. Гіске, С. В. Виборнова, А. Ю. Іванова, С. Є. Коршикова, С. П. Ніканорова, В. Ф. Молчановського, В. І. Мунтіяна, А. Л. Романовича.

Різні аспекти національної безпеки України розглядалися такими авторами, як І. М. Петрів, О. Романов, О. Бабич-Декань, О. С. Бодрук, Г. Крючков, О. П. Дзьобань, В. Андрійчук, В. Ю. Ольшевський.

Постановка завдання. Мета статті – визначення базових дефініцій системи національної безпеки. *Об’єкт дослідження* – система національної безпеки України. *Предмет дослідження* – складові системи національної безпеки.

Результати дослідження. Визначення соціальної сфери як особливої форми існування матерії, а безпеки – як об’єктивного явища зумовлює можливість застосування понять, що належать до соціальної сфери в її найзагальнішому сприйнятті. Досліджуючи явища безпеки, необхідно зазначити, що суспільство являє собою історичну сукупність стосунків між людьми, групами людей, які формуються у процесах їхньої діяльності. Для свого розвитку суспільство потребує всебічного забезпечення, що є системою заходів, пов’язаних із задоволенням потреб. У системі головних загальнодержавних заходів, пов’язаних із задоволенням потреб, важлива роль надається саме забезпеченню безпеки. Безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішньої і внутрішньої загрози [1].

Поняття “безпека” по-різному трактується в наукових колах. За останні десятиліття воно поширилося серед різних верств населення України. І дедалі частіше зустрічається в законодавчих актах, наукових працях, документах і на сторінках періодичних видань. Конституція України виокремлює три головні різновиди безпеки: безпека громадянина, громадська безпека, безпека держави [2]. Дослідники проблем безпеки дійшли висновку, що безпека характеризується не мірою захищеності від зовнішніх і внутрішніх загроз, а рівнем умов для існування, належним функціонуванням і прогресивним розвитком самої соціальної

системи. Припустимо, що безпека характеризується мірою захищеності, тоді необхідно було б законодавчо визначити критерії оцінки міри захищеності об'єктів безпеки. Крім того, безпеку особи, суспільства і держави необхідно розглядати з позиції пріоритету загальнолюдських цінностей.

У зв'язку з цим слід погодитися з думкою, що відсутність визначеності у закріпленому законодавством понятті "безпека" зумовлюється можливістю викривлення характеру діяльності органів, які мають забезпечувати безпеку, або її неповноту в порівнянні з місцем, яке законодавець мав на увазі, запроваджуючи це поняття. Водночас невизначеність поняття змінює істину, необхідну для об'єктів безпеки.

Ідея забезпечення безпеки не може бути абстрактною, незалежною від розвитку суспільства. Вона висвітлюється крізь призму ціннісно-нормативних моделей суспільства. Зараз необхідно по-новому розглядати окремі аспекти цієї проблеми. При цьому не слід відмовлятися від традиційно сформованих поглядів.

Сучасні позиції дослідників про необхідність пошуку нових шляхів осмислення безпеки ґрунтуються на науковому аналізі сутності Української Держави, її громадських структур, становища у світовому співтоваристві. Ці позиції відбивають реалії сучасного світу, якісні та кількісні зміни глобального характеру. Внаслідок швидких і революційних за своїм характером змін людської цивілізації, особливо на період критичного розвитку, який переживає українське суспільство, поняття "безпека" еволюціонувало.

Визначаючи це поняття, слід зважати на такі чинники: *по-перше*, визначення поняття "безпека" формуються із соціально-економічних та інших підвалин держави, її інтересів та реально існуючих загроз; *по-друге*, безпека держави, суспільства та особи мають забезпечуватися багатьма напрямками; *по-третє*, історично сформований підхід до забезпечення безпеки як захисту від внутрішньої і зовнішньої загрози потребує перегляду, оскільки загроза може виникати через зміни реальних ситуацій внутрішнього життя держави і суспільства. З огляду на це доходимо висновку, що поняття "безпека" пропонується визначити як динамічно стійкий стан щодо несприятливих впливів, який гарантує можливість стабільного, всебічного прогресу людини, суспільства і держави.

Розглянувши значення поняття "безпека", висловимо сформульовану автором думку стосовно існуючих в юридичній літературі визначень. *По-перше*, аналіз наявних визначень безпеки характеризує її як систему суспільних відносин, *по-друге*, – як стабільний стан. Щоб обґрунтувати свою позицію, автор під час визначення поняття спиратиметься на такі чинники: а) визначення сутності безпеки впливає із соціально-економічних, політичних та інших основ держави та її інтересів; б) безпека людини, суспільства і держави має забезпечуватися на багатьох напрямках, що викликає необхідність формування ефективної системи (правового, організаційного та іншого характеру), яка забезпечувала б для цього сприятливі умови; в) історично сформований підхід до забезпечення безпеки як захисту потребує перегляду, позаяк безпека характеризується не мірою захищеності, а станом, в якому можливе існування і прогресивний розвиток суспільства, держави та її населення; г) не може забезпечувати безпеку система регулювання суспільних відносин, що ґрунтуються лише на правових нормах, або системою владних органів.

Вони створюють умови, формують стан людини, суспільства і держави щодо несприятливих впливів. Виходячи зі сказаного, безпеку слід характеризувати як систему, а не як стан взаємовідносин. А оскільки громадська безпека – один з видів безпеки, то її теж належить характеризувати стабільним станом, за якого можливий розвиток здібностей і реалізація соціально значущих потреб людини, цілість і розвиток матеріальних та духовних цінностей суспільства, а також територіальна цілісність, суверенітет і конституційний лад держави.

По-друге, стійкий стан національної безпеки повинен забезпечуватися діяльністю створених для цього органів. Аналізуючи перелік факторів, що впливають на громадську безпеку, і систему державного управління, можна визначити, що суб'єктами її забезпечення є органи державної влади (державна), органи місцевого самоврядування, недержавні об'єднання і формування, а також громадяни.

Адміністративно-правове визначення національної безпеки, в якому головна роль належить державі, що здійснює функції забезпечення громадської безпеки через органи законодавчої, виконавчої і судової влади на державному і місцевому рівнях. До органів виконавчої влади, які здійснюють функції забезпечення національної безпеки, належать: Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, Служба безпеки України, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерство охорони здоров'я, Державний комітет у справах охорони державного кордону (Держкомкордон), Державна митна служба та ін.

Розглядаючи визначення державної безпеки через призму слів, що становлять це поняття, доходимо висновку: це динамічно стійкий стан щодо несприятливих впливів, які постійно контролюються діяльністю сформованих із цією метою органів, котрим належить створювати передумови для розвитку навиків та реалізації соціально значущих потреб людини, її законних прав і свобод, забезпечувати розвиток і збереження матеріальних і духовних цінностей суспільства, а також територіальну цілісність, суверенітет і конституційний устрій держави. При цьому у визначенні ми врахували всі існуючі елементи: об'єкт (людина, суспільство, держава), суб'єкт (сформовані для цього органи), обставини загрози (несприятливі впливи), способи забезпечення (діяльність, спрямована на підтримку динамічно стійкого стану).

Головним чинником, який може бути підставою для ініціювання створення системи безпеки, приведення її у стан руху, є насильство. Всі форми, прояви, стадії боротьби з ним виокремлюються в групу соціальних відносин

– відносини безпеки, які в організаційно-структурному аспекті є приводом для початку модифікації апарату управління та його діяльності [1, 424].

Людська цивілізація існує в умовах постійних загроз та небезпеки, які створюють об'єктивну можливість негативного впливу на соціальний організм, у результаті чого йому може бути завдана шкода. Це може спричинити розвиток небажаних динаміки чи параметрів цього організму. Цілком логічно, що кожне суспільство та окремо взятий його член прагнуть насамперед власної безпеки. Це є ознакою первинних потреб людини.

У загальному розумінні національну безпеку можна визначити як державну політику, скеровану на створення внутрішніх і міжнародних умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; це стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та кожного його члена.

Конкретний зміст національної безпеки має діалектичну природу і визначається характером наявної чи можливої загрози чи загроз, тим самим активізуючи певні її складові. Проблема національної безпеки конкретної держави має індивідуальний характер і прямо залежить не тільки від теперішнього геополітичного становища країни, але й від історичних, політичних та правових аспектів виникнення та розвитку країни протягом усього її існування [3, 6].

Підвалини забезпечення національної безпеки України та її складових закладено відповідними правовими документами.

Так, ст. 17 Конституції України встановлює, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [2]. Прийнято і впроваджено в дію відповідні закони України, такі як: “Про основи національної безпеки України”, “Про Раду національної безпеки і оборони України”, “Про зовнішньоекономічну діяльність”, Указ Президента України “Про стратегію національної безпеки України” та інші нормативно-правові акти.

У Законі України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 р. дається таке визначення національної безпеки: “національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам”. Також у Законі наводиться визначення поняття “національні інтереси”, що тісно пов'язане із самою природою національної безпеки держави: “національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток” [4].

Категорія національних інтересів має системний характер у тому розумінні, що, з одного боку, вона є основою для визначення цілей і напрямків державної політики та діяльності органів публічної влади й політичної системи в цілому, а з іншого – в тому, що сам зміст національних інтересів формується в процесі розвитку держави і суспільства під впливом зовнішніх і внутрішніх об'єктивних факторів, у формуванні змісту національних інтересів беруть участь усі інститути держави, суспільства, окремі громадяни [3, 7].

Національна безпека – сукупність актуальних факторів, що забезпечують сприятливі умови для розвитку України, життєздатність держави й досягнення національної мети, соціального ідеалу: добробут усіх громадян і родин, розвиток і збереження фундаментальних цінностей і традицій народів України, нормальні відносини особи й держави, здатність ефективно переборювати будь-які зовнішні загрози, керуватися своїми національними інтересами. Державна безпека – стан гарантованого захисту особи, суспільства, народу, способу життя, державних інститутів, суверенітету країни, територіальної цілісності й природних ресурсів, непорушності її кордонів, конституційності й системи керування. Забезпечення безпеки досягається проведенням єдиної державної політики, системою економічних, інженерно-технічних заходів, організаційних та інших заходів, адекватних загрозам життєво важливим інтересам особи, суспільства й держави. Основними принципами забезпечення безпеки в державі є законність, дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави; взаємна відповідальність особи, суспільства й держави щодо забезпечення безпеки; інтеграція з міжнародними системами безпеки.

Таким чином, у той час, як зміст національної безпеки виражається в стані захищеності держави, її громадян та їх життєво важливих інтересів від різного роду загроз, поняття національних інтересів якраз і відбиває зміст головних цінностей, цілей і прагнень суспільства і держави на конкретно-історичному етапі розвитку. Національні інтереси можна визначити як інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави, як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства в цілому.

Держава створює та підтримує організаційні й правові умови для розв'язання проблем, на які спрямовуються зусилля всього суспільства, людей, зайнятих виробництвом матеріальних, духовних і соціальних продуктів. Для держави важливо насамперед бачити, в чому полягають національні інтереси власного народу, який їх взаємозв'язок з інтересами народів світового співтовариства, у чому залежність від них, та робити все необхідне для їх практичного здійснення.

Головними об'єктами національної безпеки виступають громадяни (їх права і свободи), суспільство (його духовні та матеріальні цінності), держава (її конституційний устрій, суверенітет і територіальна цілісність). На цій підставі основними показниками національної безпеки можна визнати такі чинники: національну незалежність і суверенітет, територіальну цілісність держави; розвиненість громадянського

суспільства, рівень демократизму, сформованість та дієвість законодавчої бази правової держави, захищеність особи; економічні можливості держави; стан збройних сил, їхню боєздатність та боєготовність; національне визначення та самобутність; розвиток національної самосвідомості та культури; наявність загальної стратегії національного розвитку, “національної ідеї”, загальноновизнаної мети; національну згоду і єдність; внутрішньополітичну стабільність; готовність і здатність політичних сил реалізувати визначені цілі. Іншими словами, національна безпека – це міра реального рівня прав і свобод членів людського співтовариства (громадян) відповідної цьому співтовариству держави.

При визначенні поняття “безпека” ключовим є виділення дефініції “життєво важливі інтереси”. Життєво важливі інтереси – це сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування й можливості прогресивного розвитку особи, суспільства і держави. До них слід зарахувати інтереси, без яких життя припиняється, втрачає належну якість і особистий зміст.

Об’єктами безпеки виступають особа (права і свободи), суспільство (матеріальні й духовні цінності), держава – конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність.

У цих формулюваннях пріоритети безпеки визначено однозначно. На першому місці стоїть особа, потім – суспільство, а потім – держава. Проте ця однозначність лише видима, оскільки під час використання таких категорій, як “мета” і “засоби” перший елемент триєдності стає останнім. Така суперечність виникає, коли йдеться про розмежування поняття “безпека” та її забезпечення.

Оскільки держава є публічно-правовим інститутом, володіє суверенітетом, то має величезні можливості для виконання завдань у забезпеченні безпеки, і в цьому аспекті у зазначеній тріаді держава виступає як першорядний елемент, а потім іде суспільство та особа. Подібна інверсія під час переходу від дефініції “безпеки” до її забезпечення вельми важлива, оскільки встановлює двосторонній зв’язок залежно від стану суспільних відносин і першорядних завдань у даній сфері в той або інший період часу. Вона аніскільки не зменшує інтереси особи, а тільки сприяє формуванню відносин залежно від стану суспільства і його цінностей. Будь-який вид безпеки спрямовується на досягнення інтересів людини, оскільки саме особа є основою всіх соціальних систем.

Державу в особі її уповноважених органів доцільніше було б позначити як “суб’єкта забезпечення безпеки”, оскільки це обумовлено специфікою визначення, яке визначає безпеку як “стан захищеності”. До нього можна прийти тільки шляхом проведення єдиної державної політики в галузі забезпечення безпеки, системою заходів економічного, політичного, організаційного та іншого характеру, адекватних загрозам життєво важливим інтересам особи, суспільства і держави. Держава забезпечує безпеку кожного громадянина як на території України, так і за її межами. Закон України “Про національну безпеку” підкреслює, що держава – основний суб’єкт забезпечення безпеки – здійснює функції в цій галузі через органи законодавчої, виконавчої та судової влади, а також виділяє державні, суспільні й інші організації і об’єднання, громадяни, що беруть участь в її забезпеченні відповідно до закону, і законодавство, що регламентує відносини в цій сфері.

Виокремлюються три основні властивості національної безпеки.

Перша: кожній державі у певний момент розвитку відповідає свій рівень національної безпеки. Ця властивість дозволяє порівнювати держави за їхніми рівнями національної безпеки. Чим вищий рівень, тим потенційно держава сильніша.

Друга: національна безпека характеризується певним рівнем інтегрованості. Якщо розпад об’єднання держав призведе до помітної стрибкоподібної зміни національної безпеки “уламків”, то можна говорити про наявність інтегрованої національної безпеки в такого об’єднання держав. Коли ж після розпаду об’єднаної структури стрибкоподібної зміни не передбачається, то об’єднання держав ще не досягнуло такого ступеня інтегрованості, коли його належить розглядати як “кістяк” нової, більшої системи національної безпеки. Об’єднання держав уже відбулося, а об’єднання систем національної безпеки – ще ні. Прикладом може слугувати Європейське Співтовариство, в якому держави об’єдналися лише за окремими структурами і функціями.

Третя: національна безпека для різних верств суспільства однакова. В її основі прагнення держави захистити своїх громадян, незалежно від їхнього соціального, майнового, національного чи релігійного статусу. Тим самим вона захищає свій національний суверенітет, відповідний рівень прав і свобод у суспільстві.

Висновки. Державна політика національної безпеки визначається, виходячи з пріоритетності національних інтересів та загроз національній безпеці України і здійснюється шляхом реалізації відповідних доктрин, стратегій, концепцій і програм у різних сферах національної безпеки відповідно до чинного законодавства, спрямованих на виконання конкретних завдань з реалізації національних інтересів і цілей, відбиття загроз у міжнародній, військовій, економічній, соціальній, інформаційній, екологічній та інших сферах життєдіяльності особи, суспільства і держави.

Під системою забезпечення національної безпеки розуміється сукупність органів, сил і засобів, що забезпечують національну безпеку, а також принципів їх діяльності.

Література

1. Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія та практика [Текст] : навч. пос. / Ситник Г. П., Олуйко В. М., Вавринчук М. П. ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Кондор, 2007. – 616 с.

2. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. : зі змінами згідно із Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222 [Текст]. – К. : Парламентське вид-во, 2005. – 98 с.

3. Ситник Г. Оцінка достатності потенціалу системи національної безпеки [Текст] / Г. Ситник // Управління сучасним містом. – 2003. – № 10–12. – С. 3–9.

4. Про основи національної безпеки України [Текст] : Закон України від 14 червня 2003 р. № 964 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 29. – С. 1433.